

Յրուացանկ «Ազգապատում»-ի Յատուկ Անուններու. Պատասխան
Տիրայր Ծ. Վրդ. Տերվիթեան, Հրատարակութիւն Հայկական Բարե-
գործական Ընդհանուր Միութեան Ալեքս Մանուկեան Մշակութային
Հիմնադրամի. 377 էջ. Տպ. Լուս Աճեկէս, 1976:

Ինչ քան հասարակաց է հետեւել գրքերուն. — Մարտե՝ Գր. Հ.
Դաւուտեան, 1934. Հայոց Հին Գրականութեան Պատմութիւն՝ Ազգագիշ-
կոս Մ. Արեղեան, 1942. Պատմութիւն Անթիպի Հայոց՝ Գէորգ Ա. Սարաֆ-
եան, 1953. Պատմութիւն Հայ Գաղականութեան՝ Արշակ Ալպոյանեան,
1955. Խաբէրդ եւ Անուր Ոսկեղէն Դաւթր՝ Վահէ Հայկ, 1959. Հայկական
Մասնագիտութիւն, Հատոր Ա.՝ Յ. Ս. Անասեան, 1959. Կանոնադիր Հա-
յոց՝ Վազգէն Յակոբեան, 1964:

Հասարակաց է սա իրողութիւնը որ վերոյիշեալ պատմագիտական
կրկերու հեղինակները իրենց բազում աղբիւրներու շարքին նկատի ու-
նեցած են նաեւ Երջանկայիշատակ Մաղաքիա Արքեպս. Օրմանեանի
«Ազգապատում»ը:

Անցեալ տարի լրացաւ «Ազգապատում»-ի Գ. Հատորին յերուսաղէմ
հրատարակութեան 50րդ տարեդարձը: Օրմանեան նախ քան Համաշխար-
հային Ա. Պատերազմի պայթումը բախտը ունեցած էր անսնելու հրա-
տարակութիւնը իր ծննդավայր Կ. Պոլսոյ մէջ «Ազգապատում»-ի Ա. եւ Բ.
Հատորներուն՝ 1912ին եւ 1914ին: Անխոնջ պրպտող այս մեծ հոգեւորա-
կան մասնագիրը Հայ ժողովուրդի պատմութիւնը փորձած էր կերտել,
առար առանցք համարելով Հայաստանեայց եկեղեցին, սկսելով անոր
հիմնադիր Բիսուս Քրիստոսի ժամանակէն, եւ Հայ եկեղեցւոյ կաթողի-
կոսներու ժամանակագրական կարգով ծրագրած իր պատմութիւնը հաս-
ցընելով մինչեւ 20րդ Դարու առաջին տասնամեակը: Եռահատոր այս ըն-
դարձակ դործին մէջ ստղծած են տնտեսափոխի սխալներ. Օրմանեան
տեղ տեղ յայտնած է կարծիքներ եւ դատաւմներ որոնք չափազանցեալ եւ
մինչեւ անգամ առարկելի կը թուին, սակայն իր մօտեցումին լրջու-
թիւնը եւ գործին համապարփակ բովանդակութիւնը դրած են «Ազգա-
պատում»ը դասական համարուելիք գրքերու կարգին: Թերեւս հարիւր-
ներով կարելի է հաշուել թիւը մեծ ու պզտիկ պատմական ուսումնասի-
րութեանց, ըլլան անոնք հրատարակուած Հայ Սփիւռքի կամ Խորհրդ-
դային Հայաստանի մէջ, որոնք 1927էն ի վեր իրենց օգտագործած
աղբիւրներու կարգին դիմած են «Ազգապատում»ին:

Երբ Աստուածաշունչի մէջ անուն մը կամ որոշ նիւթ մը որոնէ
մարդ, իբր բանալի կը գործածէ Սուրբ Գրոց Համաբարբառ մը: Պատ-
մականագիտական կրկեր անհրաժեշտօրէն կը կորօտին այրուրենական
շարքով կազմուած ցանկի մը, որու շնորհիւ պրպտողը կարենայ զինք
հետաքրքրող նիւթի վերաբերեալ էջը կամ հատուածը անմիջապէս գտնել:
Եւ քանի ընդարձակ ըլլայ երկասիրութիւնը, այնքան կը շեշտուի ան-
հրաժեշտութիւնը այդպիսի ցուցակի մը:

Ինչպէս «Յրուացանկ»ը պատրաստող Տ. Տիրայր Ծ. Վրդ. Տէր-
վիթեան կ'ընէ իր Յառաջորանին սկիզբը, «Ազգապատում»-ի Յատուկ Ա-
նուններու Յրուացանկը պատրաստելու համար առաջին փորձը ըրած է
նոյն ինքն գրքին հեղինակը, լուսահոգի Մաղաքիա Արքեպիսկոպոս

Օրմանեան ... և սակայն հազիւ քանի մը հարիւր էջ ըրած ու անուարաթողած էր»:

Տիրայր Ծ Վրդ. Տէրվիշեանի յայտ հետաքրքրական յառաջարկներ յայտնի կ'ընէ թէ երկասիրողը «Յրուացանկ»ին մօտ քառասուն տարիներու իր յաճախ ընդհատեալ սակայն յամառ աշխատանքին շնորհիւ է որ կրցած է ամբողջացնել զայն: Թէզ մը չէ այս գործը, սակայն Հայ Եկեղեցին և ազգը ֆերմօրէն սիրող նսւիրեալ հոգեւորականի մը ինքնաբերաբար ստանձնած և աչքի լոյս սպասող ձեռնարկ է: Ինչ խօսք որ զինք ներշնչող կամ քաջակերտ եղած են մեծարժէք դաստիարակներ, ինչպէս Բարգէն Եպիսկոպոս — ապա Կաթողիկոս — Կիւլէսէրեան, Թորգոմ Պատրիարք Գուշակեան (երկասիրողին հոգեւոր ծնողը), Տիրան Արքեպոս. Ներսոյեան և Ամենայն Հայոց Հայրապետ Տ. Տ. Վազգէն Ա. Կաթողիկոս. Տ. Տիրան Արքեպոս. Ներսոյեանի միջնորդութեամբ և գնահատական վկայութեամբ է որ Ալեքս Մանուկեան Մշակութային Հիմնադրամի Վարչութիւնը ստանձնած է մեկենասութիւնը «Յրուացանկ»ի ապագութեան, «վճարելով ամբողջ ծախքը, Հայ Եկեղեցիին ու ազգին օգտակար հանդիսանալու ֆերմ փափաքով և գիտակցութեամբ»:

Իր մեծագիր էջերով (քիչ բացառութեամբ՝ երկուսն), ուշագրտւնորակերտ տառերով, տակուն թուղթով և մաքուր ապագութեամբ, «Յրուացանկ»ը յիշուի կը հանդիսանայ արժանաւոր և անհրաժեշտ յաւելուած մը «Ազգապատում»ի մեծածաւալ երեք հատորներուն:

«Յրուացանկ»ը շունի ցանկ նիւթոց մը: Տիարդոսութիւնն կը յաջորդէ սրտաբուխ ձօն մը երկասիրողին առ Տ. Մաղաքիա Արքեպիսկոպոս Օրմանեան: Զօնը, որուն կը հետեի Օրմանեանի Կ. Պոլիս գանուող մահորձանին դամբանագիրը, կը գրուէ ամբողջ էջ մը: Ուրիշ էջ մը յատկացուած է գրքին մէջ գործածուած համառօտագրութեանց: «Յրուացանկ»ը իրարմէ անջատ երեք բաժիններ ունի. — Ա. մասը՝ ԱՅՃԱՆԱՆՈՒՄՆԵՐ, Բ. մասը՝ Տեղանուններ, Գ. մասը՝ Զանգակոնք: Իւրաքանչիւր մաս նախորդող էջերէն անջատուած է թանձր գունաւոր թուղթով մը որ կը ծանուցանէ սկսող մասի վերնագիրը: Իւրաքանչիւր մասի վերջաւորութեան աւելցուած է Եւրոպական անուններու համառօտ ցանկ մը: Այս բաժիններու մէջ անունները պարզապէս յղուած են հայկական տառադարձութեան ձեւերուն, արուած ըլլալով որ Օրմանեան օտար անունները միշտ Հայերէն և հայկական տառադարձութեամբ յիշած է «Ազգապատում»ին մէջ:

Գրքի վերջաւորութեան ութ էջ յատկացուած է «Ազգապատում»ի առաջին և երկրորդ հրատարակութեանց վրիպակներուն: Երկրորդ ապագրութիւնը լոյս տեսաւ 1959 ին Պէյրութ, Լիբանան: Հօսկ ուրեմն, գրքին վերջին էջը կը հանդիսանայ նոյնինքն «Յրուացանկ»ի մէջ սպրդած ապագրական վրիպակներու ցանկ մը:

* *

«Յրուացանկ»ի երեք մասերը նոյն ծաւալը շունին: Յառաջարկներն մէջ հեղինակը Գ. Մասին (որ ութ էջէ կը բաղկանայ) շուրջ կ'ընէ հետեւեալ դիտողութիւնը. — «Երրորդ մասը կը կարօտի լրացումի, ընդգրկելու համար ուրիշ ընդհանուր նիւթեր ևս՝ Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ վարդապետական, ծիսական, վարչական ու այլ երեսներուն վերաբերեալ: Անձնանուններու և տեղանուններու ցրուացանկը անյապագ

հրատարակուած անհեկու գանկութիւնը զգար յայնժամ են երկասիրողին բարեկամները, պատճառ եղած է որ Հայր Տիրայր ժամանակ չունենայ ամբողջացնելու Գ. Մասը:

Ա. Մասը Անճանուցներ, որ գրուած է 270 երկսիւն էջ, մի քանի օրինակներով կրնայ գաղափար մը տալ հեղինակի սպառիչ պրպտումներու մասին: Առնենք Ալի անունը: Յիշուած են 19 Ալիներ, Մուհամմէտի փեսայ և խալիֆա Ալիէն մինչև ժ.թ. դարու Օսմանեան կայսրոս Ալի փաշան: Ալի Շահպաղի մը կը հանդիպինք այս ցուցակին մէջ, որ Կարապետ անունին յղուելով, կը յայտնարէ իսլամացած Շահպաղեան կտրապետը որ դարձած է Ալի Շահպաղ (ժ.թ. դար), Կան 42 Գաբրիէլներ, 135 Գեուզներ, որոնցմէ Կ. Պոլսեցի Քէրէսէճեան (Գէորգ Դ. Կաթողիկոս) գրուած է ամբողջ սիւնակ մը, իրեն առնչուած եղելութեանց նիւթերու 17 ենթարժանումներով: Նոյնպէս, Գրիգոր Լուսաւորիչէն մինչև Գրիգոր Օսեան «Ազգապատում»ը յիշած է 288 Գրիգորներ: «Յրուացանկ»ի հեղինակը լսկ չէ ցանկադրած և «Ազգապատում»ի յօդուածներուն յղած այս Գրիգորները: Անոնցմէ Կաթողիկոս, պատրիարք կամ տառաւորան հանգիստացող նշանաւոր Գրիգորները յիշուած են իրենց առնչուող եղելութեանց և նիւթերու ստորարժանումներով: Այսպէս՝ Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ Պարթև գրուած է երկու սիւնակ, 36 ենթարժանումներով (զոր օրինակ՝ Տեսիլք և Էջմիածնի տաճարը, իր ձեռնագրութիւնն ի Կեսարիա և ինքնաղխութիւն Հայ Եկեղեցւոյ, Աջը): Կան առկաւին 22 Գալիկներ և 115 Գալիներ, և տասնցմէ ժ.թ. դարու սկիզբները իրենց մասին ի Մայր Աթոռ լուրջ մտահոգութիւն պատճառող Դանիէլ Սաւրմաեցի և Դաւիթ Էնէդէթցի կաթողիկոսները երկուական սիւնակ գրուած են, իրենց հետ կապուած ախար եղելութեանց մասին բազում մանրամասնութիւններով: Կարապետները 129 հատ են: Հայեր, Հայք, Հայկաբիւն վերնագրին տակ կայ 9 սիւնակ լեցնող զանազան նիւթերու ցանկ մը՝ ինչպէս Հայ Եկեղեցւոյ նուիրապետութիւն և Աթոռներ — Սիւ, Ազիմար, Երուսաղէմ և Կ. Պոլիս, Հայ Եկեղեցւոյ և Հայ պետութեան յարաբերութիւններ, Հայեր ի Լեհաստան, են: Ու վերջապէս Կան 14 Մաղաբիւններ որոնցմէ Օրմանեան իբր 1890ական թուականներէն մինչև 1908ի Օսմանեան Սահմանադրութիւն կտրուոր դիրք և դիրք ունեցող զեկամար մը, գրուած է ամբողջ սիւնակ մը:

«Յրուացանկ»ի Բ. Մասը՝ Տեղանուցներ, կը գրուէ 90 էջ: Երևան, որ Օրմանեանի ողջութեան չէր այն մեծ և գրուիչ քաղաքը որ է ներկայիս, այդպէսանդերձ կը լեցնէ մէկ սիւնակ վեց ենթարժանումներով: Երևանովմը իր մասին խօսեցուցած է 3 սիւնակ լեցնելու տատիճան, 15 ենթարժանումներով (զոր օրինակ՝ Գրաւում զանազան իշխանութեանց կողմէ և քաղաքական խնդիրներ, Հայոց վանքի պարտքը, նուիրակները և հաշուական խնդիրներ, Հայոց Պատրիարքարանի մասնակցութիւնը Հայ Եկեղեցւոյ ու ազգային խնդիրներու, ժողովներու, եայլն): Էջմիածնի լեցուցած է 4 սիւնակ, 21 ենթարժանումներով, իսկ Կ. Պոլիս՝ 5 սիւնակ: Կ. Պոլսոյ գերը որպէս Բիւզանդական կայսրութեան մայրաքաղաք, հաւաքամայր զանազան եկեղեցական ժողովներու, ապա կեդրոն թրքահայոց Պատրիարքութեան և միաժամանակ մայրաքաղաք Օսմանեան Թուրքիոյ, կը բացատրէ այն բնութեամբ անկող զոր Օրմանեան տուած է Արեւմտահայութեան համար մեծ նշանակութիւն ունեցող այս քաղաքին:

Տիրայր Ծ. Վրդ. Տէրվիչեան «Յրուացանկ»ը կազմելու առթիւ աւելցուցած է 115 լուսանցքի նշումներ, կատարելու համար անգլիացիներու ստուգում, ցոյց տալով ակնյայտի սխալներ, և անորոշ նշաններու մասին ընկելով հարցումներ կամ ենթադրութիւններ որոնք պէտք է հետաքրքրեն բանասէրները:

Երանի թէ «Յրուացանկ»ի տպագրութեան առթիւ հեղինակը հոգ տարած ըլլար իւրաքանչիւր էջի վերեւ ակնբախ ձևով զետեղելու անունը որուն կը վերաբերի ձախ կողմի սիւնակին առաջին տողը: Այս կերպով աւելի գիւրդին պիտի ըլլար զանեւ փնտռուող անուն մը: Հեղինակին բժականդիր և խղճամիտ ըլլալուն անձամբ ծանօթ հոգիներ պիտի չգարժանան հիշէ Հայր Տիրայր գործնական լուծում մը հրամցնէ այս թերին լրացնելու ուղղութեամբ:

«Յրուացանկ»ը մեծապէս պիտի գիւրդնէ աշխատանքը անոնց՝ որոնք «Ազգապատում»ը կարդացած ըլլալով, կը մտադրեն ուսումնասիրութիւն ընել որոշ գէմքի մը, եկեղեցական կեդրոնի մը կամ Հայ Ժողովուրդի պատմութեան հետ կապ ունեցող շարժումի մը մասին:

«Յրուացանկ»ը պէտք է խթանէ հայագիտական պրպտումներ կատարել փոփոքողները գիմելու սկզբնական աղբիւրներուն՝ զորս օգտագործած է Օրմանեան «Ազգապատում»ը հեղինակելու ընթացքին: Անշուշտ սկզբնական նոր աղբիւրներ աւելցած են Օրմանեանի փոխձանուստէն ի վեր, շնորհիւ մեծաւ մասամբ Հայաստանի հմուտ բանասէրներու երկու սերունդներու աշխատանքին, 1918էն ի վեր:

Վերջապէս, «Յրուացանկ»ը պէտք է քաջալերէ ընթերցասէր Հայերը, հոգեւորական թէ աշխարհական, ձեռք առնելու «Ազգապատում»ը և զայն ծայրէ ի ծայր կարդալու, եթէ տակաւին չեն ըրած այդ:

Կը մնայ հայախօս Հայորդիներուս՝ ի մայր երկիր Հայաստան և ի սփիւռս, երախտապարտ ըլլալ և շնորհակալութիւն յայտնել Տ. Տիրայր Ծ. Վրդ. Տէրվիչեանին, Հայ մատենադրութեան ընծայած ըլլալուն այս անհրաժեշտ մատենանը, ի գին իր աչքի լայսին, ի գին զանց ըրած իր բազում տարեկան արձակուրդներուն:

Վարձքդ կատար և գրիչդ դալար, Հայր Տիրայր:

ԱՐՏԷՆ Ա. ՔԶՆՅ. ԱՇՃԵԱՆ